

ВПЛИВ МИСТЕЦТВА НА МОРАЛЬНІ ПОЧУТТЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному аналізу впливу мистецтва на моральні почуття особистості. Розкрито питання природи та особливостей переживання моральних почуттів, наведені основні механізми впливу мистецтва на почуття особистості. Показано, що почуття є проявом суб'єктивного відношення особистості до навколишнього середовища. Проаналізовано оцінну функцію вищих почуттів особистості. Розглянуто три групи почуттів, серед яких детально проаналізовано специфіку моральних почуттів. Висвітлено погляди вітчизняних та зарубіжних вчених на становлення та розвиток моральних почуттів. Розмежовані поняття «мораль», «моральна поведінка», «моральність» та «моральні почуття». Висвітлена проблема моральних почуттів через поняття морального вибору, процес переживання цього вибору. Наведено вплив суспільства на формування та розвиток моральної сфери особистості. Показано, що рівень морального розвитку впливає на життєву позицію особистості і є її свідомим вибором. Стисло розглянуті умови, необхідні для повноцінного становлення та розвитку моральних почуттів особистості. Показано, що емоції і почуття можуть трансформуватись в результаті взаємодії з творами мистецтва. Художні емоції, як необхідний елемент сприйняття мистецького твору, що стимулює особистість до подальшого осмислення. Порівняно художні та буденні емоції. Розкрито поняття рівні взаємодії особистості з мистецтвом. Розкрито закон естетичної реакції, «перенесення». Наведено механізм дії мистецтва на психіку особистості. Проаналізовано механізм катарсису, наведено його наслідки на психіку особистості. Розкрито діалектичну складність катартичного механізму. Зроблено висновки щодо впливу мистецьких творів саме на моральні почуття особистості.

Ключові слова: моральні почуття, мистецтво, катарсис, художні емоції, суспільний вплив.

Цілінко І.А.

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВА НА МОРАЛЬНЫЕ ЧУВСТВА ЛИЧНОСТИ

Аннотация. Статья посвящена теоретическому анализу влияния искусства на моральные чувства личности. Раскрыт вопрос природы и особенностей переживания моральных чувств, приведены основные механизмы влияния искусства на чувства личности. Показано, что чувства являются проявлением субъективного отношения личности к окружающей среде. Проанализировано оценочную функцию высших чувств личности. Рассмотрено три группы чувств, среди которых детально проанализирована специфика моральных чувств. Освещены взгляды отечественных и зарубежных ученых на становление и развитие моральных чувств. Разведены понятия «мораль», «моральное поведение», «моральность» и «моральные чувства». Освещена проблема моральных чувств через понятие морального выбора, процесс переживания этого выбора. Приведено влияние социума на формирование и развитие моральной сферы личности. Показано, что уровень морального развития влияет на жизненную позицию личности и является её осознанным выбором. Кратко рассмотрены условия, необходимые для полноценного становления и развития моральных чувств личности. Показано, что эмоции и чувства могут трансформироваться в результате взаимодействия с произведениями искусства. Художественные эмоции, как необходимый элемент восприятия произведения искусства, стимулирующий личность к дальнейшему осмыслению. Дан сравнительный анализ художественных и бытовых эмоций. Раскрыто понятие уровней взаимодействия личности с искусством. Проанализирован механизм катарсиса, приведены его последствия для психики личности. Раскрыта диалектическая сложность катартического механизма. Проанализирован

аффективный уровень во время и после восприятия произведений искусства. Сделаны выводы относительно влияния произведений искусства на моральные чувства личности.

Ключевые слова: моральные чувства, искусство, катарсис, художественные эмоции, общественное влияние.

Tsilunko I. O.

INFLUENCE OF ART ON MORAL FEELINGS OF THE PERSONALITY

***Annotation.** Article is devoted to the theoretical analysis of influence of art on moral feelings of the personality. The question of the nature and features of experience of moral feelings is opened, the main mechanisms of influence of art on feelings of the personality are given. It is shown that feelings are manifestation of the subjective relation of the personality to the environment. It is analysed estimated function of the highest feelings of the personality. Three groups of feelings among which specifics of moral feelings are in details analysed are considered. Views of domestic and foreign scientists of formation and development of moral feelings are lit. The concepts "morals", "moral behaviour", "morality" and "moral feelings" are divorced. The problem of moral feelings through a concept of the moral choice, process of experience of this choice is covered. Influence of society on formation and development of the moral sphere of the personality is given. It is shown that the level of moral development influences living position of the personality and is her conscious choice. The conditions necessary for full formation and development of moral feelings of the personality are briefly considered. It is shown that emotions and feelings can be transformed as a result of interaction with works of art. Art emotions as the necessary element of perception of the work of art stimulating the personality to further judgment. The comparative analysis of art and household emotions is given. The concept of levels of interaction of the personality with art is opened. Dialectic complexity of the katartichesky mechanism is disclosed. Conclusions concerning influence of works of art on moral feelings of the personality are drawn.*

Keywords: moral feelings, art, catharsis, art emotions, public influence.

Постановка проблеми. Актуальність вирішення проблеми морального розвитку особистості є достатньо гострою для сучасного суспільства. Особливо недостатньо розробленою проблемою є питання теоретичного та емпіричного дослідження моральних почуттів, які вже містять у собі моральну оцінку. Одним із факторів, що стимулюють їх розвиток є мистецтво. В результаті сприймання творів мистецтва, пережиті почуття та осягненні ідеї можуть ставати регулятором подальшої поведінки особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми вивчення моральної сфери особистості, зокрема моральних почуттів, звертались такі видатні вітчизняні та зарубіжні вчені, як М.Й. Боришевський, Л.С. Виготський, Б.І.Додонов, В. Джемс, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, О.Г. Маклаков, С.Д.Максименко, Б.Г. Мещеряков, В.В. Клименко, О.В. Петровський, К.К.Платонов, М.Г. Тофтул, Дж. Уотсон, Є.П. Ільїн, П.М. Якобсон та багато інших. До спроби розділення понять «почуття» та «емоції» вдавались такі

вітчизняні та зарубіжні вчені, як У. Мак-Дугалл, Е. Клапард, В.С. Дерябін, Л.В.Кулікова, А.Н. Леонт'єв, П.В. Сімонов, П.А. Рудік та інші.

Прерогативою досліджень впливу мистецтва на почуття особистості були праці А.Г. Костюка, В.В. Клименко, Є.П. Крупника, Л.С. Виготського, М.Є. Маркова, П.М. Якобсона, Т.А. Флоренської, С.Х. Раппорта та інших.

Метою статті є розкриття результатів теоретичного аналізу впливу мистецтва на моральні почуття особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб всебічно проаналізувати вплив мистецтва на моральні почуття особистості, ми вважаємо доцільним спочатку визначити зміст та функції моральних почуттів.

Є.П. Ільїн зазначає, що почуття виражаються через певні емоції в залежності від того, в якій ситуації опиняється об'єкт, до якого людина відчуває почуття.

Згідно П.В. Симонову, Г.А. Фортунатову, А.Н. Леонт'єву, А.В. Петровському, почуття представляє собою стійке відношення людини до явищ дійсності, оцінного ставлення до об'єктів. Також зазначені автори відзначають довготривалість почуттів. Таким чином, на відміну від емоцій, які носять короткочасний характер, реагування на ситуацію, почуття виражає довготривале відношення людини до того чи іншого об'єкту [1].

П. М. Якобсон розглядає поняття «почуття», як форму відображення дійсності, у якій виявляються суб'єктивні відношення людини до світу. Також автор наголошує на тому, що впродовж розвитку людини, її емоційне відношення до дійсності стає більш диференційованим, більше відповідає значущості впливу на неї оточуючої дійсності для її життєвих запитів та прагнень. Розвиток процесів пізнання, правильне встановлення зв'язків, що існують між явищами дійсності, розуміння складних форм соціального існування людини у суспільстві з його нормами моралі, з його культурою призводить до усвідомлення ролі всіх цих явищ для існування людини. За П.М. Якобсоном, зміст різноманітних почуттів виявляється у багатоманітності життєвих відношень людини. Провідну роль щодо визначення змісту почуттів людини, автор надає минулому досвіду, а саме

формам відношення, які виявлялись у конкретних обставинах життя. Саме ці обставини призводять до відмінностей у змісті схожих почуттів у різних людей. Таким чином, на основі вищевикладеного можна зробити висновок, що у почуттях виявляється суб'єктивний світ людини [7].

Виходячи з того, яка сфера явищ стає об'єктом вищих почуттів, їх поділяють на три групи: моральні, інтелектуальні та естетичні. В даній статті ми вдаємось до аналізу моральних почуттів. Моральними називають почуття, які переживає людина у зв'язку з усвідомленням відповідності чи невідповідності своєї поведінки вимогам суспільної моралі. Вони відображають ступінь прихильності до певних людей, потреби у спілкуванні з ними, відношення до них. До позитивних моральних почуттів відносять почуття доброзичливості, жалю, ніжності, симпатії, дружби, товаришкості, колективізму, патріотизму, обов'язку і т.д. До негативних моральних почуттів відносять почуття індивідуалізму, егоїзму, ворожнечі, заздрості, злорадства, ненависті, недоброзичливості і т.д. [1].

В.В. Клименко серед групи почуттів (пізнавальні, моральні, естетичні) вказує на їх цілісність: в кожному переживанні всіх складових почуттів. Але вони існують у різних пропорціях. Почуття здійснюють оцінювання за наступною шкалою: пізнавальні – відоме – невідоме; моральні – моральне – аморальне; естетичні – гармонія – дисгармонія. Тобто вони працюють дихотомічно, ділять враження від предмета на дві частини – позитивну й негативну. Описуючи моральні почуття, В.В. Клименко вказує на те, що вони оцінюють наступні дії, відміряють дії, щоб не завдати нікому шкоди, страждань, тобто моральні почуття, призначені для збереження життя та запобігання руйнуванню гармоній: природних чи рукотворних [2; 243, 244].

За твердженням С.Д. Максименка, джерелом моральних почуттів є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. Моральні почуття людини сформувались у суспільно – історичному житті людства, у процесі спілкування людей і стали важливим засобом оцінювання вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості [4].

Стосовно моральних почуттів, П.М. Якобсон визначає їх як почуття, що відчуються людиною при сприйманні нею явищ дійсності під кутом зору моральності, спираючись від категорій моралі, вироблених суспільством.

Але за твердженням П.М. Якобсона, моральна поведінка ще не є показником моральності, потрібні ще моральні мотиви, тобто, щоб дії людини визначались моральним почуттям. В свою чергу почуття стає моральним, лише тоді, коли його переживання характеризується тим, що моральні норми важать для людини більше, ніж зовнішні обмеження її бажань та прагнень. Моральні почуття характеризуються тим, що у самому їх переживанні є моральна оцінка. Особливу увагу автор приділяє відношенням людини з іншими людьми, які не тільки породжують моральні почуття різного характеру, але і викликають у деяких випадках конфлікти у переживанні моральних почуттів [7].

На думку М.Й. Боришевського, свідоме дотримання людиною моральних норм і активна боротьба з їх порушенням іншими людьми свідчить про наявність у неї діяльних моральних переконань – одного з основних компонентів її активної життєвої позиції. Моральним, вчений називає такий вчинок, який впливає не лише з розуміння людиною обов'язковості дотримання моральних норм, а й з глибокого усвідомлення їх необхідності для кожного і себе. Також М.Й.Боришевський вказує на те, що людина, як суб'єкт морального вибору не може бути абсолютно незалежною від соціальних умов, у яких вона живе. Моральний вибір не має індивідуального характеру, оскільки моральні переконання особистості, її моральні якості формуються у процесі виховання, активної участі у житті суспільства. Моральні переконання, як і моральна свідомість особистості загалом, зумовлені соціальною природою суспільства. Найсприятливіші умови для розвитку особистості, формування її моральних переконань створює суспільство, яке відкриває перед людиною можливість вільного, свідомого поєднання суспільних вимог до особистості з її переконаннями.

Моральний початок пробуджується у процесі переживання. Джерелом такого переживання є не мотиви прагматичного характеру, не егоїстичні потреби самі по собі, а їх зіткнення з іншими мотивами, пов'язаними з відношенням до іншої людини і водночас з уявленням про себе самого у певній ситуації. Зміст даного переживання залежить від віку та рівня розвитку, воно носить свідомий характер, однак обумовлено протіканням несвідомих процесів. Протириччя свідомого та несвідомого у структурі особистості функціонально пов'язано з такими психологічними властивостями, як стійкість та нестійкість, залежність яких від певного характеру моральної спрямованості досліджувалась психологом В. Е. Чудновським. Він прийшов до висновку, що прояв стійкості залежить від того, яка з двох тенденцій – віддаленої мети або ситуаційної залежності – більш глибоко закріпилась у особистісній структурі [5].

Викладені теоретичні засади є методологічною основою нашого дослідження моральних почуттів. Для аналізу впливу мистецтва на моральні почуття, наведемо результати здійсненого теоретичного аналізу проблеми.

С.Х. Раппорт зауважує, що мистецтво володіє здатністю складного перетворення почуттів. Тяжкі, негативні переживання, будучи переплавленими у витворах мистецтва, здійснюють позитивний емоційний вплив, сприяють забезпеченню естетичної насолоди, задоволенню. Л.С. Виготський назвав складні перетворення почуттів важливим законом естетичної реакції. Він стосується і напряму, і змісту емоцій [6; 4].

Підсумком осягнення художнього твору є усвідомлення його ідей [6; 12]. Володіючи виключною стійкістю та відносною самостійністю, соціальні емоції стають предметом відображення та осмислення [6; 83].

У вітчизняній естетичній літературі закріпилась думка про багатофункціональність мистецтва. Важливе місце відводиться осмисленню та систематизації того досвіду, який складається у взаємодії типу «суб'єкт – об'єкт» і який отримує відображення, узагальнення і концентрацію у вищих людських емоціях [6; 123].

С. Х. Раппорт наголошує, що важливим завданням мистецтва є концентрація і об'єктивація соціально-історичного досвіду відносин, відображення та осмислення дійсності в його світлі [6; 124].

Схожість між художніми та буденними емоціями в тому, що вони мають одну й ту ж саму гносеологічну природу: і ті, і інші відображують та закріплюють досвід відносин. Таким чином, їм притаманні схожість у життєвому змісті. Але є і різниця між ними [6; 127]. Художні емоції відрізняються від буденних перш за все тим, що вони завжди є носіями соціального змісту [6; 128]. Буденні емоції є носієм чітко вираженого негативного або позитивного характеру. А художні емоції завжди позитивні – навіть тоді, коли за своїм змістом близькі до найбільш гострих негативних емоцій у буденній свідомості. Наприклад, трагедія у мистецтві. Тяжке горе, глибока печаль, складні переживання викликають у глядачів, слухачів, читачів позитивні емоції. Оскільки відбувається перетворення почуттів, яке можна назвати катарсисом [6; 130].

Зіштовхуючи глядача, слухача, читача з глибокими життєвими потрясіннями, мистецтво вимагає його по-новому пережити і по-новому досягнути своє особисте життя. Перетворюючись в переживання глядача, художня емоція збагачується його особистим, індивідуальним життєвим досвідом і тому приймає у психіці кожної людини різний конкретний вигляд [6; 131].

Таким чином, художня емоція не тільки привласнюється, але і перероблюється у психіці людини. Отже, художня емоція є продуктом відносно самостійної роботи психіки художника, з однієї сторони, і психіки глядача – з іншої [6; 132].

С.Х. Раппорт зауважує, що художні емоції мають узагальнений, концентрований, систематизований досвід відношень [6; 135]. Мислення, на основі художніх емоцій є мисленням не про ці емоції, а про їх предмет. Таким чином, художні емоції є матеріалом для подальшого осмислення [6; 134].

Сучасна психологія мистецтва розглядає специфіку взаємодії особистості та мистецтва на трьох рівнях: 1. творча особистість художника та створений ним

вигляд мистецтва; 2. виконавець і його художня інтерпретація «первинного мистецтва»; 3. цінитель, реципієнт у його співвіднесеності з мистецтвом.

Взаємодія особистості з мистецтвом на всіх рівнях здійснюється за допомогою двох психологічних механізмів: емпатійних (проективно – інтроєктивних) та вибірково – аксіологічних (споглядально – рефлексивних).

Емпатійні механізми ініціюють переважно процеси креативного характеру, що реалізують безпосередньо творчу діяльність; вибірково – аксіологічні – процеси ціннісно – смислового, рефлексивного, що здійснюють орієнтацію в області мистецтва і обумовлює емоційно – естетичну насолоду, досконалістю художньої форми твору [3; 15].

Аналізуючи психологічну сторону функціонального впливу мистецтва на особистість, М. Є. Марков запропонував концепцію «перенесення». Для того, щоб мистецтво мало змогу впливати на особистість, необхідна здатність входити у створену автором психологічну ситуацію і (якщо твір сюжетний) внутрішньо діяти у рамках мотивів та поведінки героя, або ставати на позицію автора, як на свою особисту і переживати твір аналогічно авторському переживанню, або бачити створене художником з його емоційної позиції і з тією ж перспективою [3; 40].

Є.П. Крупник вказує, що спілкування з мистецтвом передбачає квазіоб'єкти. Квазіоб'єкт мистецтва – це образ мистецтва, для якого характерна цілісність сприймання. При спілкуванні з мистецтвом людина приймає участь у цьому спілкуванні, як особистість, реалізуючи через квазіоб'єкт мистецтва систему відношень до дійсності. Людина оперує у цьому спілкуванні особистісними смислами. Особистісний смисл співвідноситься з цілісною особистістю, з цілісною системою її відношень до дійсності, а зображення «обтяжене» особистісним смислом і є основою «виразності» в мистецтві.

Таким чином, квазіоб'єкти мистецтва – образ відношення людини до світу, зображення якого стає «зримою моделлю відношення» [3; 42].

Мистецтво з точки зору реципієнта – засіб розвитку його особистості.

Аналізуючи аксіологічний підхід до мистецтва, Є.П. Крупник робить висновок про те, що центральним механізмом є катарсис, як підсумок цілісного впливу мистецтва на особистість. Діалектична складність катартичного механізму полягає в тому, що одночасно з процесом ідентифікації, емпатії відбувається протилежний процес усунення, «відчуження», який створює деяку дистанцію між співпереживанням, перенесенням себе у дійсність художнього твору та усуненням від свого особистого. Тим самим глядач, слухач, читач, ніби підіймається над самим собою, виходить за рамки самого себе [3; 43].

Як зазначає Є.П. Крупник, психологічний аналіз мистецтва, виконаний у рамках різного роду дослідницьких парадигм, є основою для цілісного концептуального уявлення про відношення особистості до мистецтва, як здатності сприймати художній твір (перцептивний аспект), так і ціннісної орієнтації в області мистецтва (художні інтереси, установки, тенденції та смислоутворення). Автори цих досліджень дійшли висновку, що процес сприймання твору мистецтва здійснюється за участі у ньому двох факторів: прямого (сприймання того, яка будова та зміст твору) і не прямого (різні асоціації, викликані ходом розвитку твору та залежні від інтересів того, хто сприймає витвір мистецтва, їх прагнень, життєвого досвіду). (П.М. Якобсон, 1964, А. Костюк 1965) [3; 44].

Також Є.П. Крупник вказує на те, що від сприймаючого, мистецтво потребує, як емпатійну реакцію, так і протилежний їй акт безпосереднього, чуттєвого споглядання, що супроводжується естетичною насолодою [3; 55].

Результатом взаємодії протилежних процесів є катартичне переживання особистості, яке виражається у перетворенні та гармонізації суперечливих тенденцій свідомості, різних пластів психіки, різних рівнів особистості. Функція катарсису – відновлення цілісності особистості. (Л.С. Виготський, Д. Лукач, Т.А.Флоренська) [3; 57].

Розвиток та зміну «внутрішніх відношень» компонентів, визначають три типи художньої свідомості: перший спирається на життєві почуття реципієнта, на його емпатію, на «ефект присутності» у подіях зображуваних художником, другий тип

– тільки на спогляданні реципієнтом художньої форми твору мистецтва, на естетичній насолоді гармонічної завершеності художньої конструкції, тобто на «ефекті відчуження», і третій – на катартичному ефекті сприймання мистецтва [3; 58].

В.В. Клименко вказує на те, що зіткнення протилежних почуттів обумовлює боротьбу між ними і взаємне виключення одних іншими. Максимально загострені переживання подій, впливаючи на душу викликають пережиті почуття, що були приховані, або не розвинені; торкаються чутливості душі, розбуджуючи в ній потенційні здібності; надають почуттям здатності міркувати енергію за рахунок швидкого її нагромадження, яке стимулювалося процесом «випалювання», катарсисом [2; 444].

В.В. Клименко зауважує, що катарсис має важливі наслідки, а саме:

А) формування образу гармонійної людини, взірця для себе, настанов на майбутнє – найближче, віддалене – на перспективу;

Б) створення інтегрального образу себе, що передує діям, учинкам у житті;

В) озброєння системою вимірjuвальних еталонів трагічного – умовою правильного керівництва в стосунках між людьми;

Г) нагромадження потенціалу енергії для розумової й психомоторної творчості;

Д) відбудова гармонії душі, якщо вона зазнала шкоди або занепаду [2; 445].

Висновки. В результаті теоретичного аналізу вказаної проблеми, ми дійшли наступних висновків:

1. У почуттях виявляється суб'єктивний світ людини. В основі моральних почуттів закладена моральна оцінка, вони є важливим засобом оцінювання вчинків і поведінки, регулювання взаємин особистості. Моральні почуття, переконання, взагалі свідомість, зумовлені соціальною природою суспільства. Але почуття стають моральними лише тоді, коли моральні норми важать для людини більше, ніж зовнішні обмеження її бажань і прагнень;

2. Мистецтво розкриває соціально – історичний досвід відносин; володіє здатністю складного перетворення почуттів. Зіштовхуючи глядача, слухача,

читача з глибокими життєвими потрясіннями, мистецтво вимагає його по-новому пережити і осягнути своє особисте життя. Художні емоції приймають у психіці людини різний конкретний вигляд. Надалі ці емоції стають «матеріалом» для подальшого осмислення;

3. Взаємодія особистості з мистецтвом здійснюється на основі емпатійних та вибірково-аксіологічних механізмів. Центральним механізмом впливу мистецтва є катарсис, який виникає в результаті взаємодії протилежних процесів і виражається у перетворенні та гармонізації суперечливих тенденцій психіки особистості. Переживання особистістю катарсису призводить до створення інтегрального образу себе, озброєння системою вимірювальних еталонів трагічного, відбудови гармонії душі.

Таким чином, в результаті теоретичного аналізу проблеми впливу мистецтва на моральні почуття особистості, ми дійшли висновку, що за допомогою механізмів ідентифікації, емпатії, відчуження, катарсису, почуття (зокрема моральні) здатні перетворюватись, і ставати основою для осмислення, осягнення ідей твору. Такий процес глибокого емоційного переживання, а потім інтелектуального осмислення стає регулятором подальшої поведінки особистості, що цілком відповідає переживанню моральних почуттів особистості.

Література:

1. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Ильин Евгений Павлович. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.

Iljin E. Emocii i chyvstva [Emotions and feelings] / E. Iljin. – Piter, 2001. – 752 p.

2. Клименко В.В. Психология творчества. Навчальний посібник. / Клименко Віктор Васильович – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 480 с.

Klimenko V. Psychologija tvorchoosti [Psychology of art] / V. Klimenko. – Kyiv, 2006. – 480 p.

3. Крупник Е. П. Психологическое воздействие искусства / Крупник Ефим Пинхусович – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 1999. – 240 с.

Крыпнук Е. Psychologicheskoe vozdeistvie iskusstva [Psychology influence of art] / Е.Крыпнук. – Moskov, 1999. – 240 p.

4. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія: Навчальний посібник / Максименко С.Д., Соловієнко В.О. – К.: МАУП, 2000. – 256 с.

Maksimenko S. Zagalna psyhologia [General psychology] / S. Maksimenko. – Kyiv, 2000. – 256 p.

5. Михеева И.Н. Амбивалентность личности : морально-психологический аспект. / И.Н. Михеева - М.: Наука, 1991 – 128 с.

Mixeeva I. Ambivalentnost lichnosti moralno-psyhologicheskij aspect [A mbivalence of the personality: moral and psychological aspect] / I. Mixeeva. – Moskov, 1991. – 128 p.

6. Раппорт С.Х. Искусство и эмоции / С.Х. Раппорт - Изд. 2-е, дополненное. М., «Музыка», 1972. – 167 с.

Rapport S. Iskustvo i emocii [Art and emotion] / S. Rapport. – Moskov, 1972. – 167 p.

7. Якобсон П. М. Психология чувств / Якобсон Павел Максимович - редактор Л.В. Загик, изд-во АПН РССР. – Москва, 1958. – 383 с.

Jacobson P. Psihologia chuvstv [Psychology of feelihgs] / P. Jacobson. – Moskov, 1958. – 383 p.